

Ośko, Stanisław

Zawodowy ruch nauczycielski w walce o polską demokratyczną szkołę

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 14, 118-127

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Ośko
Radom

ZAWODOWY RUCH NAUCZYCIELSKI W WALCE O POLSKĄ DEMOKRATYCZNĄ SZKOŁĘ

Problem walki o powszechną demokratyczną szkołę polską jednocył naród w latach zaborów. Był on również szczególnie bliski nauczycielskiemu ruchowi związkowemu od chwili jego powstania. Jego początki przypadają na pamiętne wydarzenia 1905 r. w Królestwie Polskim, których integralną częścią było powszechne żądanie społeczeństwa, w tym młodzieży i jej wychowawców, polskiej szkoły z ojczystym językiem wykładowym. Dużą rolę w walce o szkołę polską odegrał wówczas Polski Związek Nauczycielski, powstały w grudniu 1905 r. na zjeździe nauczycielstwa ludowego odbytego w Pilaszkowie koło Łowicza w dniu 1 października tegoż roku. W jego powstaniu znaczną rolę odegrali nauczyciele szkół ludowych zrzeszeni w Polskim Związku Ludowym oraz w Ludowym Kole Oświaty.

PZN był pierwszą organizacją nauczycielską o charakterze zawodowym. Jego przewodniczącym został Stanisław Kalinowski, działacz ludowy, oraz oświatowy a także wybitny naukowiec. W kierownictwie Związku działał postępowy nauczyciel ludowy z Grójeckiego, Zygmunt Nowicki. Przy PZN działała Sekcja Nauczycieli Szkół Elementarnych, która w niedługim czasie wchłonęła w swe szeregi znaczną część nauczycieli szkół ludowych.

W 1905r. powstało również w Kongresówce Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, którego program w przeciwieństwie do PZN był zachowawczym. Obydwie organizacje nauczycielskie tj. PZN i SNP walczyły o polską szkołę lecz każda z nich rysowała jej inny obraz.

Nauczycielski ruch związkowy istniał także w Galicji. W latach 90 ubiegłego stulecia powstało w Nowym Sączu Galicyjskie Towarzystwo Nauczycieli Ludowych, którego czołowym działaczem był Józef Gutowski. Za kolebkę ruchu nauczycielskiego w Galicji uznaje się Kraków, ważny ośrodek oświatowy i kulturalny. Istniejące od 1903r. przy krakowskim oddziale Towarzystwa Pedagogicznego „Towarzystwo Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Ludowych i Wydziałowych” stało się faktycznie ogniskiem ruchu. Prezesem jego był Stanisław Nowak. Z jego inicjatywy powołano na zjeździe w Krakowie w dniu 28 grudnia 1905r. Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji, który w 1913r. zmienił nazwę na Związek Polskich Nauczycieli Ludowych. Przyjęto również program działania Związku. Prezesem jego został Stanisław Nowak.

Nie rozwinął się natomiast zawodowy ruch nauczycielski na terenie zaboru pruskiego wskutek zaostrej przez władze polityki germanizacyjnej. Powstałe w Poznaniu Towarzystwo Pedagogiczne Polskie w 1848 r. oraz Stowarzyszenie Nauczycieli Wielkiego Księstwa Poznańskiego w 1896 r. zmuszone były z tych powodów zaprzestać swojej działalności. Zorganizowany ruch nauczycielski w zaborze pruskim odrodził się dopiero po odzyskaniu niepodległości w 1918 r.¹

Do I wojny światowej nie istniał faktycznie na ziemi radomskiej nauczycielski ruch związkowy, poza powstałym w 1907r. i prowadzącym krótką działalność Kołem Nauczycielskim Ziemi Radomskiej SNP. Nauczyciele radomscy uczestniczyli aktywnie w procesie spolszczania szkół w latach 1905 - 1907. Ich działalność na tym polu spowodowała po upadku działań rewolucyjnych represje władz carskich.²

Powstanie nowej sytuacji politycznej w czasie I wojny światowej w wyniku klęski militarnej Rosji w 1915 r. - spowodowało zmianę polityki państw centralnych w stosunku do ludności polskiej. Władze okupacyjne wyraziły zgodę na wprowadzenie do szkół języka polskiego. W zmienionej sytuacji nauczyciele przystąpili do odbudowy szkolnictwa zarówno w mieście jak i na wsi. Odbывало się to w trudnych warunkach życia wojennego. Do pracy tej włączyły się też organizacje nauczycielskie w b. Królestwie oraz Galicji.

W działających w b. Kongresówce organizacjach nauczycielskich PZN i SNP zaczęła zwycięzać w 1915 r. tendencja do połączenia obydwóch związków. Połączenie to formalnie nastąpiło w 1917 r. Do powstałego, połączonego stowarzyszenia nie weszła jedynie Sekcja Elementarna. Nauczyciele szkół początkowych zaczęli dążyć do utworzenia własnej organizacji związkowej, która by reprezentowała ich interesy. W realizacji tego zamierzenia poważną rolę odegrało Towarzystwo Kursów Wakacyjnych.

Prace przygotowawcze do utworzenia stowarzyszenia nauczycieli szkół początkowych trwały do końca 1916r. Na terenie okupacji niemieckiej były one prowadzone pod egidą Tymczasowej Komisji Kursów Wakacyjnych. Pomocy w powstaniu lokalnych stowarzyszeń udzieliło też Centralne Biuro Szkolne z siedzibą w Piotrkowie Trybunalskim. Na terenie guberni radomskiej lokalne organizacje, występujące pod nazwą Towarzystwo Nauczycieli Polskich Szkół początkowych (względnie Elementarnych), powstały w latach 1915-1916.

1. Walczak M.: ZNP wczoraj i dziś. Warszawa 1968, s.11 - 14

2. Ośko S. : Od Zrzeszenia Polskich Szkół Początkowych do Związku Nauczycielstwa Polskiego w Polsce, w: Materiały do dziejów nauczycielskiego ruchu związkowego w Radomiu, ZNP Radom, 1976, s.6

Duże znaczenie dla powstania i rozwoju Zrzeszenia miał I Ogólnopolski Zjazd Delegatów Organizacji Nauczycielskich, który się odbył w Radomiu w dniach 28-30 grudnia 1916 r. Wzięły w nim udział przedstawiciele 34 organizacji nauczycielskich szkół początkowych reprezentujących przeszło 3500 nauczycieli. W zjeździe radomskim uczestniczyli także delegaci ze Związku Polskich Nauczycieli Ludowych w Galicji z jego prezesem Stanisławem Nowakiem na czele.

W swej uchwale zjazd radomski uchwalił, iż organizacją nauczycielstwa szkół początkowych Królestwa Polskiego jest „Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych powstałe staraniem Komisji Kursów Wakacyjnych w Warszawie”. Uchwalono też powołać 23-osobową Komisję Organizacyjną Zrzeszenia, która zajęła się przygotowaniem statusu oraz pierwszego zjazdu. Poczynając od czerwca 1917r. zaczął się ukazywać miesięcznik „Głos Nauczycielski” jako organ Zrzeszenia.³

Pierwszy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych (ZNPSP) odbył się w Warszawie w dniach 29-31 grudnia 1917r. przy udziale 145 delegatów, reprezentujących 58 oddziałów z liczbą 4700 członków. Prezesem Zrzeszenia został wybrany działacz oświatowy, ludowiec, Karol Klimek. Ziemię Radomską w Zarządzie Głównym reprezentował Antoni Łazarczyk z Ostrowca Św.⁴

W sprawach oświaty Zjazd zaakceptował, opracowany przez K. Praussa, projekt realizacji powszechnego nauczania, w sprawach zaś materialnych wysunął żądania poprawy warunków bytowych nauczycieli. Umocnieniem działalności organizacyjnej Zrzeszenia miały się zajmować utworzone w początkach 1917 r. rejonowe sekretariaty.

Towarzystwo Nauczycielstwa Polskiego Szkół Początkowych w Radomiu (taką przybrało nazwę w dniu jego zawiązania) powstało 22 sierpnia 1915r. Początkowo liczyło 17 członków, w marcu zaś 1916 r. liczba członków wzrosła do 50 członków rzeczywistych, 4 honorowych i 5 protektorów.

W dniu 3 października 1916 r. wznowiło swą pracę, powstałe w 1907 r. Koło Nauczycieli Ziemi Radomskiej, zrzeszające nauczycieli szkół średnich, które wkrótce po swoim powstaniu przerwało działalność wskutek zastrzeżonego terroru i prześladowań polskiej oświaty przez reżim carski.

Wspomniane organizacje nauczycielskie dały swój znaczący wkład w odbudowę szkolnictwa i życia kulturalnego w Radomiu i w sąsiednich powiatach. Na uwagę zasługuje zwołany do Radomia w dniach 21-22. VIII 1916r. zjazd z udziałem 80 nauczycieli z terenu ówczesnej guberni radomskiej. W

3. Ośko S.: Udział nauczycielskiego ruchu związkowego z walką o postępową i demokratyczną szkołę w II Rzeczpospolitej (1918 - 1939), ZNP Kielce 1978, s.4

4. tamże, s. 5

wygodzonych przemówieniach omawiano rozwój oświaty na Ziemi Radomskiej. Dyskutowano nad sprawami oświaty i wychowania młodzieży, a także nad programami nauczania w ówczesnej przejściowej sytuacji. Współpracując z KSZR obydwie związki uczestniczyły w przygotowaniach do wspomnianego zjazdu stowarzyszeń nauczycielskich w Radomiu, w dniach 18-30.XII. 1916r.⁵

Ważnym niewątpliwie problemem w pracy stowarzyszeń nauczycielskich w przełomowym dla narodu okresie były sprawy organizacyjne i programy szkolnictwa. W dniu 1 października 1917 r. władze okupacyjne przekazały sprawę oświaty władzom polskim. Zakończył się więc długotrwały heroiczny okres społeczeństwa polskiego o narodowy charakter szkoły, a rozpoczął się nowy okres walki o postępowy i demokratyczny program oświatowy w kraju. W walce tej nie pośrednią rolę odegrali nauczyciele związkowcy.

Opracowanie koncepcji programu oświatowego w niepodległej Polsce stanowiło jedno z podstawowych problemów, któremu ZNPSP poświęcało dużo uwagi poczynając od 1917r. Jednakże program oświatowy jaki wówczas opracowało Zrzeszenie był umiarkowany, kompromisowy, odbiegający w swej istocie od jednolitości. Problem 7-klasowej szkoły przesunął na drugi etap, a także zakładał organizowanie lepiej urządzonych i wyposażonych szkół elementarnych w mieście. Program oświatowy, zawierający koncepcję jednolitości systemu, oparty o 7-klasową powszechną i obowiązkową szkołę w Polsce posiadał natomiast Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego w byłej Galicji, stojący na stanowisku 7-klasowej szkoły powszechnej i opartej na niej 4-klasowej szkoły średniej.⁶

Obydwie Związki, tj. ZNPSP i ZNPL zacieśniały między sobą współpracę stanowiąc lewicę nauczycielską. Łączyła je koncepcja niezależności szkoły i nauczycieli od wpływów Kościoła, oraz koncepcja powszechnej 7-klasowej szkoły dla wszystkich dzieci. Związki te łączyła więź ideowa z postępowymi partiami i stronnictwami politycznymi, głównie z PPS i PSL „Wyzwolenie”.

Współpraca ZNPSP i ZNPL doprowadziła do ich zjednoczenia (w dniach 15-16 kwietnia 1919r. w Warszawie), we wspólną demokratyczną organizację związkową pod nazwą Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (ZNPSP). Prezesem Związku został Stanisław Nowak, zaś wiceprezesem -Zygmunt Nowicki. Organem Związku został „Głos Nauczycielstwa”.

5. Ośko S.: Od Zrzeszenia (...), s.6 i dalsze

6 Szulkin M.: Zrzeszenie N-wa Polskich Szkół Początkowych (1916-1919), w: Szkice z dziejów ZNP, Warszawa 1939, s.68 a także Marcuk M.: Walka ZNP o postępowy program oświatowy 1918 - 1939, Warszawa 1970, s.40-41

cielski”, a także „Ruch Pedagogiczny” - miesięcznik poświęcony sprawom nauczania i wychowania. ZPNPSP w chwili swego powstania zrzeszał około 17.000 członków, nauczycieli szkół powszechnych.⁷

W styczniu 1919r. doszło do powstania radykalnego w swym programie Związku Zawodowego Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich (ZZNPSS). W prostej linii wyłonił się on z wspomnianego wcześniej Polskiego Związku Nauczycielskiego. Z nowo powstałym Związkiem podjął systematyczną współpracę ZPNPSP, głównie w walce o demokratyczny i jednolity system oświatowy w Polsce. Znalazło to wymowny wyraz w czasie obrad Sejmu Nauczycielskiego w dniach 14-17 kwietnia 1919r.

Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski, zwany Sejmem Nauczycielskim, zgromadził 802 delegatów wszystkich istniejących w kraju organizacji nauczycielskich i stowarzyszeń pedagogicznych. Przewodnictwo obrad objął prof. Jan Kasprówic. Zjazd zapoczątkował pierwszy etap walki o reformę szkolną. Dzięki zdecydowanej postawie ZPNPSP i ZZNPSS zwyciężyła na Zjeździe uchwała o jednolitej 7-klasowej szkole powszechnej.⁸

Następny etap walki o reformę szkolną to walka Związku o wprowadzenie do konstytucji marcowej w 1921 r. zapisów o międzywyznaniowym i bezpłatnym charakterze szkoły w Polsce. Obydwa zapisy wprowadzono do konstytucji dzięki staraniom ZPNPSP i ZZNPSS.⁹

Postępowa działalność ZPSP oraz ZZNPSS zwalczały zachowawcze koła społeczno-klerykałne, które zaprowadziły do powstania w 1921 r. Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (SCh-NNPSP). Zachowawczy charakter miało także powstałe w 1919r. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSSiW).¹⁰

W całej dekadzie lat 20 na wszystkich zjazdach krajowych oraz okręgowych występował problem reformy szkolnictwa. W latach 1923-1924 i następnych, odbywały z inicjatywy ZPNPSP i współpracującym z nim ZZNPSS, w całym kraju liczne zgromadzenie ludowa, na których podejmowano uchwały w sprawie reformy szkolnej domagając się wprowadzenia jednolitego ustroju szkolnego. W 1923r. obydwie organizacje nauczycielskie powołały do życia sekcję szkoły jednolitej. Sprawa reformy szkolnej znalazła się ponownie na odbywającym się w 1929/30r. zjazdach wojewódzkich ZPNPSP. Podnoszono na nich także grożące Polsce katastrofę szkolną w związku z niedoinwestowaniem przez rząd oświaty. Sprawy te nie były też obce na-

7. Szulkin M.: Związek Polskiego N-wa Szkół Powszechnych w: Szkice z dziejów ZNP(...), s.92

8. Marczuk M.: Walka ZNP(...), s.70-74

9. Szczechura T.: Ataki na lewicę, „Argumenty”, 1978, nr 14

10. Marciniak Z.: Zarys historii wychowania, PWN, Warszawa 1978, s.176

uczycielstwu radomskiemu. Przykładem może być zorganizowany przez Związek w dniu 13 marca 1927r. w Radomiu w porozumieniu ze ZZNPSŚ, wiec oświatowy pod hasłem walki o jednolity system oświatowy. Wzięło w nim udział 1500 osób. Niezwykle uroczyście obchodzono w Radomiu 10-lecie szkolnictwa w odrodzonej Polsce. Na tę okoliczność wydano starannie opracowaną monografię szkolnictwa radomskiego, która ukazała się w jubileuszowym numerze miesięcznika „Nasze Drogi” w 1928r.

Do ZPNP należała większość nauczycieli szkół powszechnych, np. w Radomiu w końcu lat 20 do Związku należało 72,50/o nauczycieli. Na podkreślenie zasługuje zacieśniająca się w Radomiu współpraca ZPNP ze ZZNPSŚ.

W Radomiu powstało w początkach 1922r. Koło Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycieli Szkół Powszechnych. Jego liczebność kształtowała się w granicach od 42 członków w 1922r. do 52 w 1928r. Istniały ponadto koła terenowe w Końskich i w Policznie W Radomiu do miejscowego koła również należeli też księża prefekci. W Radomiu działało również Koło Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Bazą działania tegoż towarzystwa była „radomska handlówka”.¹¹

Ważnym wydarzeniem w historii nauczycielskiego ruchu związkowego było zjednoczenie się dwóch demokratycznych organizacji związkowych, a mianowicie ZPNP i ZZNPSŚ. Dokonało się ono na XI Jubileuszowym Zjeździe Delegatów w Krakowie w dniu 6.VII. 1930 r. W wyniku połączenia powstała silna organizacja związkowa p.n. Związek Nauczycielstwa Polskiego (ZNP). Jak czytamy w jubileuszowym wydawnictwie ZNP z 1939r., tym co połączyło obydwie związki nauczycielskie była kwestia jednolitości szkolnictwa, która stała się „sprawą pilną; sprawą terminową”, o którą miało odtąd walczyć zjednoczone w jednym Związku Nauczycielstwa Polskiego nauczycielstwo szkół powszechnych i średnich. W chwili powstania ZNP liczył przeszło 41 tysięcy zorganizowanych nauczycieli, a więc stanowił znaczącą w kraju organizację.¹²

Przed Związkiem stały pilne zadania zmierzające do przyśpieszenia prac nad reformą systemu oświatowego w Polsce, walka o zwiększenie środków budżetowych Państwa na znajdujące się w krytycznej sytuacji szkolnictwo, a także walka o poprawę warunków placowych nauczycieli i ich stabilizację w zawodzie.

Uchwalona przez Sejm 11 marca 1932r. Ustawa o ustroju szkolnictwa ustaliła jednolity system szkolny w Polsce obowiązujący do wybuchu II wojny światowej. Nazwana jędrzejewiczowską od nazwiska ministra Janusza

11. Ośko S.: *Od Zrzeszenia (...)*, s.21-26

12. *Szkice z dziejów ZNP*, ZNP Warszawa 1939, s.171-173

Jędrzejewicza, spotkała się z ostrą krytyką lewicy nauczycielskiej z powodu ustaleń dotyczących szkoły powszechnej. Utrwalała ona bowiem w środowisku wiejskim szkoły niżej zorganizowane, I stopnia z najwyższą klasą IV, o 1-2 nauczycielach. Według Rocznika statystycznego z 1937 r. Szkoły I stopnia stanowiły 77% ogólnej liczby szkół na wsi.¹³

Z inicjatywy lewicowych działaczy ZNP doszło do powstania w 1931 r. Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”. W rok po swoim powstaniu posiadało już w kraju 15 oddziałów terenowych. Skupiało ono w swych szeregach zarówno szeregowych nauczycieli jak i wybitnych działaczy oświatowych oraz profesorów wyższych uczelni. W licznych artykułach publikowanych na łamach „Miesięcznika Nauczycielskiego” domagano się wprowadzenia w Polsce demokratycznego systemu oświatowego gwarantującego młodzieży ze wszystkich środowisk społecznych dostępu do wszystkich szczebli szkolnictwa.¹⁴

Postępowa działalność oświatowa ZNP spotkała się z szerokim poparciem demokratycznych organizacji społecznych, kulturalnych oraz związków młodzieży. Krytycznie był natomiast nastawiony wobec niej ówczesny rząd sanacyjny i popierająca go prawica społeczna. Przykładem może tu być decyzja rządu z dnia 30 września 1937 r. o zawieszeniu działalności Zarządu Głównego ZNP.

W 1938 r. ZNP zrzeszał 51746 nauczycieli działających w 1796 ogniskach. Przypomnijmy, że w 1930r. do ZNP należało 41218 członków skupionych w 1796 ogniskach. Działalność Związku została brutalnie przerwana przez wybuch II wojny światowej.

Nowy rozdział działalności ZNP to okres II wojny światowej i przeszło 5-letni okres okupacji hitlerowskiej. W końcu października 1939r., grupa czołowych działaczy spośród kierownictwa Związku zapoczątkowała tajną działalność posługując się kryptonimem Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, w skrócie TON. Na czele centralnej 5-osobowej komórki centralnej TON stanął prezes ZNP, Zygmunt Nowicki.

Wkrótce po powstaniu Centralnej Piątki TON-u powstawały 5-cio osobowe zespoły kierownicze na szczeblu okręgu, a następnie na szczeblu powiatu i gminy. Kierowali nimi z reguły dotychczasowi prezesi ZNP. Okręgiem Kieleckim TON kierował przez cały okres okupacji przedwojenny prezes Okręgu ZNP, Jan Kupiec. „W swoich licznych wyjazdach w teren, w tym także w Radomskie, spotykał się konspiracyjnie z komórkami powiatowymi i gminnymi TON.

13. Wroczyński R.: D dzieje oświaty polskiej 1795 - 1945, PWN Warszawa 1980, s.296-297

14. Wycech Cz.: Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”. 1931 -1939, Warszawa 1966, s.25-48

Od pierwszych miesięcy okupacyjnych TON objął kierownictwo nad podejmowanym samorzutnie przez nauczycieli tajnym nauczaniem dzieci i młodzieży.

Działacze Ton stanowili też trzon kierowniczy konspiracyjnych władz oświatowych, powstałych w dalszej fazie okupacji, poczynając od szczebla centralnego aż po najniższe ogniwa w terenie. TON dał również swój poważny wkład w przygotowanie jednolitego demokratycznego systemu oświatowego w przyszłej Polsce.

Na podkreślenie zasługuje liczny udział nauczycieli w tajnym nauczaniu na szczeblu szkoły powszechnej a także średniej w podziemnym Okręgu Szkolnym Radomsko-Kieleckim. Na przykład w Okręgu tym liczba dzieci objętych tajnym nauczaniem w zakresie szkoły powszechnej wynosiła w roku szkolnym 1942/43 16273 i wzrosła do liczby 17900 uczniów w roku następnym. Nauczanie z nimi prowadziło 1318 nauczycieli. W zakresie zaś szkoły średniej liczba uczniów objętych na tajnych kompletach wzrosła z 6777 w roku szkolnym 1942/43 do liczby 8078 w r. sz. 1943/44 przy zaangażowaniu się do pracy z nimi 787 nauczycieli.¹⁵

Ofiarna praca nauczycieli w tajnym nauczaniu oraz w zbrojnym ruchu oporu została okupiona znacznymi stratami biologicznymi. W byłym podziemnym Okręgu Szkolnym Radomsko-Kieleckim w okresie II wojny światowej i 5-letniej okupacji hitlerowskiej poniosło śmierć 549 nauczycieli, w tym 54 nauczycielki. Z tego w walkach wrześniowych 1939r. zginęło 39 nauczycieli, w obozach koncentracyjnych 302 osoby, oraz w egzekucjach i w więzieniach zostało zamordowanych 144 nauczycieli. Wśród nauczycieli zamordowanych w obozach znajdują się również zamordowani w Katyniu, w Kozielsku i innych miejscach mordy w ZSRR.

Największe straty wśród nauczycielstwa nastąpiły w powiecie radomskim (łącznie z Radomiem) 96 osób, w powiecie kieleckim (łącznie z Kielcami) - 95 osób i powiecie kozienickim (łącznie z powiatem zwoleńskim) 55 osób.¹⁶

Bohaterskiej pracy nauczycieli w konspiracyjnej szkole należy zawdzięczać w dużej mierze pomyślny start oświaty w wyzwolonej od okupanta hitlerowskiego ziemi polskiej. Często jeszcze przy odgłosie armat, w trudnych warunkach życia przyfrontowego, następowało uruchamianie nauki w szkołach powszechnych (podstawowych) a także w szkołach średnich.

15. Krasuski J.: Tajne nauczanie w Okręgu Radomsko-Kieleckim w okresie okupacji hitlerowskiej, "Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1971 nr 3, s 348-350

16. Ośko S.: Walka i martyrologia nauczycieli Kielecczyzny w latach okupacji hitlerowskiej, w: Nauczyciele Kielecczyzny w walce

Wznowienie działalności ZNP po wyzwoleniu kraju spod okupacji hitlerowskiej nastąpiło po ujawnieniu się w lutym 1945r. w Warszawie prezydium TON i zadeklarowanie przez niego poparcia dla ówczesnego Rządu Tymczasowego. W marcu natomiast odbyło się zebranie prezesów okręgów, które zapoczątkowało działalność terenowych organów związkowych w całym kraju oraz proces przyłączenia się do ZNP organizacji i stowarzyszeń nauczycielskich, działających do 1939r. samodzielnie.

Odbyte w kwietniu 1945r. pierwsze plenarne posiedzenie Zarządu Głównego ZNP przyjęło uchwałę o zacieśnieniu współpracy Związku z Ministerstwem Oświaty jak też uchwaliło odezwę do nauczycielstwa, którą opublikowano w pierwszym po wojnie numerze "Głosu Nauczycielskiego". Ukazał się on z datą I-VI. 1945r. W odezwie tej władze Związku apelowały o włączenie się nauczycielstwa do aktywnej współpracy z władzami państwowymi w przebudowie szkolnictwa i odbudowie zniszczonego kraju.¹⁷

Mimo niezwykle trudnych warunków materialnych nauczyciele z poświęceniem uruchamiali naukę w zdewastowanych w czasie działań wojennych budynkach szkolnych oraz w wynajętych budynkach od osób prywatnych. Przy pomocy wojska adaptowano baraki niemieckie na cele nauczania. Nauczyciele wspólnie z rodzicami i uczniami kompletowali sprzęt szkolny, wykorzystywali pomoce szkolne jak też organizowali biblioteki. Entuzjazm udzielał się wszystkim.

Nauczyciele podejmowali także pracę społeczno-kulturalną w środowisku. Organizowano pierwsze biblioteki publiczne, czytelnie i świetlice, kursy dla analfabetów, oraz kursy dokształcające dla młodzieży pozaszkolnej z zakresu szkoły powszechnej. Tylko w powiecie radomskim zorganizowano w roku szkolnym 1944/45 kursy dokształcające w 39 miejscowościach poczynając od kursów dla analfabetów, a skończywszy na ostatnich klasach szkoły podstawowej. W następnym roku liczba tych kursów wzrosła do 50. Tak było również w kolejnych latach.¹⁸

Działalność ZNP po 1945r., to jest w okresie nazywanym powszechnie okresem Polski Ludowej, stanowi oddzielny rozdział w jego prawie 100-letniej historii.

Był to jedyny ze związków zawodowych, który zdobywał się na odważną krytykę polityki oświatowej rządów powojennych, dając jednocześnie swój wkład w rozbudowę i upowszechnienie szkolnictwa w Polsce. Z tego powodu władze reżimowe nazywały go często związkiem niepokornym, zgłaszającym liczne roszczenia.

17. Marciniak Z.: Związek N-wa Polskiego w Polsce Ludowej, "Przegląd Historyczno-Oświatowy", 1965 nr 3, s.157

18. Ośko S.: Od Zrzeszenia (...), s.61 i dalsze

W krótkim z konieczności komunikacie przedstawiłem ogólnie działalność nauczycielskiego ruchu związkowego, który przewodził rzeszom nauczycielstwa ludowego w walce o szkołę polską w okresie zaborów, a następnie w okresie II Rzeczypospolitej w usilnej pracy i walce nauczycielstwa nad jej demokratycznym kształtem, jak też w heroicznej walce nauczycieli o duszę polskiego dziecka w tajnym nauczaniu w latach okupacji hitlerowskiej.

W pracy tej zasłużyli się jednakowo nauczyciele z Mazowsza, Kurpiów, Ziemi Radomskiej i innych regionów kraju wypełniając w ten sposób swoje posłannictwo w służbie polskiej szkoły i oświaty narodowej.